

1. Národní jazyk je souhrnem jazykových útvarů, kterých užívají při přirozeném vzájemném dorozumívání příslušníci jednoho národa. To platí i o českém národním jazyce. Přitom jsou si jeho jednotlivé útvary strukturálně blízké (mají podstatnou část jevů společnou, zároveň však i tyto společné jevy mohou mít v každém ze systémů jiné místo a mohou stát v jiných systémových souvislostech), navzájem na sebe působí a podléhají i společným vývojovým tendencím. Proto je to v podstatě pojem vývojový, historický, i když existuje též jako současný výsledek. Není to však podle našeho názoru systém (což je pojem synchronní), a proto nemůžeme bez výhrad přijmout ani charakteristiku národního jazyka jako „systému systémů“, neboť slova systém by zde bylo pokaždé užito v jiném smyslu. Systém — podle našeho mínění — vyžaduje závislost složek v synchronním průřezu; tak např. soudíme, že z lašského přízvukového typu, jihočeského intonačního typu a obecného přízvukového a intonačního typu stěží lze vytvořit „český systém přízvuku a intonace“.

K strukturálním útvarům českého národního jazyka náleží, jak se obecně uznává, jednak (1) spisovný jazyk, zvaný též jazyk vlastně spisovný, v podstatě jazyk kodifikovaný v mluvnících, slovnících a učebnicích, spolu s hovorovou češtinou, přesněji řečeno soustavou výrazových prostředků příslušící hovorovému stylu spisovné češtiny, jednak (2) teritoriální nářečí a nadnářeční útvary (interdialekty) spolu s obecnou češtinou — všechno to složky nespisovné. Pokud jde o tyto lingvistické termíny — ostatně ne vždy stejně chápané, jak ani při složitosti jazykové situace nemůže jinak být — přibyl k nim na konferenci o marxistické jazykovědě v r. 1960 termín odrážející jakoby integrační vývojovou tendenci v českém jazyce, tzv. jazyk běžně mluvený. Domníváme se, že tento termín je vhodný pouze pro označení funkční dorozumívací formy, dorozumívacího způsobu mluvením (v protikladu k dorozumívání písemnému, psanému nebo tištěnému). Mluvená funkční forma pak může mít nejrozmanitější strukturální „náplň“: místní nářečí, interdialekty různého rozsahu a různého vývojového stupně, obecnou češtinu nebo hovorovou češtinu spisovnou. Všechny tyto strukturální útvary jsou podmíněny právě mluveností jako téměř výhradním způsobem své realizace. První slovo termínu „běžně“ vhodně naznačuje, že nemáme na mysli jazyk všech mluvených projevů; jistě ne např. sekundárně mluvený jazyk při hlasitém předčítání textu, při recitaci ap. Všechny zmíněné útvary mají řadu společných jevů a postupů při výstavbě promluvy právě proto, že se realizují mluvením. Na prvním místě se to projevuje v syntaxi.

Kdyby termín „běžně mluvený jazyk“ označoval jakousi „třetí“, mimonářeční a mimospisovnou strukturu, nebo prostě jakousi strukturu nespisovnou, nepomohl by vnést do složitých otázek jasno, přestože má už svým souhrnným rázům celou komplikovanost naznačit. Máme totiž za to, že se velmi často nedoceňují dva nejvýdatnější prameny našeho vyjadřování: (1) teritoriální nářečí nebo přinejmenším „artikulační základ“, uchovávaný člověkem od nejútlejšího mládí, a (2) vlastní spisovný jazyk, vštěpovaný nám školou a celým kulturním životem vůbec — konec konců jediné pevné pilíře celé jazykové situace v jakémkoli průměru nebo průřezu.

Všechny ostatní způsoby vyjadřování jsou do značné míry pouze přechodné mezi těmito krajními póly naší jazykové situace.¹

2. Doba počátků češtiny spadá nepochybně do dob vzniku českého národního společenství; sotva si lze totiž pro ona starší údobí představit plně konstituování společenských celků vyvíjejících se potom v celky národní bez atributu tak závažného, jakým byl společný jazyk. Nabízí se otázka, zda byla tato předhistorická čeština jednotná, nebo nějakým způsobem (vertikálně, horizontálně) diferencovaná. Jazykověda zastává pracovní tezi, že byla relativně jednotná; k tomuto názoru vedlo jednak starší, dříve téměř důsledně uznávané učení o neustálém štěpení jednotného jazyka ve starších epochách, jednak i spolehlivá svědectví o pozdějším vzniku dodnes existující nářečové diferenciace. Tato teze si zaslouží relativizujícího korektivu. Především nevíme nic o rozdílech, které snad zanikly. Mimo to se vtírá domněnka, že nelze předpokládat jazykovou jednotu pro sociální kolektiv, který obýval rozsáhlejší území a jehož administrativní pouta nebyla nikterak pevná. Jistě lidé mluvili už tehdy různé podle rozmanitých společenských okolností; to platí i pro v zásadě nediferencovanou prvobytně pospolnou společnost. Složitě byly odedávna státoprávní vztahy na našem území;² nic nevíme o jazyku kmenů, které obývaly naši zemi na prahu doby historické; rovněž i střetávání různých kultur v srdci i tehdejší Evropy a substrát setrvávající po kulturách dřívějších mohou podporovat názor o jisté vnitřní rozrůzněnosti nejstarší češtiny. V příznivější badatelské situaci jsou tu archeologové, etnografové a folkloristé, kteří svá mínění o starší diferenciaci mohou opřít o nepopíratelné hmotné nálezy. Můžeme se však pokusit o přesvědčivější argumentaci i v jazykovědě. Máme tu na mysli především dosti odlišnou artikulační bázi příslušníků různých nářečí a podle oblastí různou jejich schopnost zvládnout poměrně dokonale zákonitosti spisovné češtiny, zejména ve výslovnosti. Je tu možno srovnávat artikulační bázi, přízvuk nebo intonaci např. se stavem samohláskového systému, jenž je bezpochyby výsledkem vývoje až pozdějšího? Spíše běží v prvním případě o parajazykové rysy podstatně starší. Stačily se tyto bezděčné parajazykové rysy vyvíjet tak rychle jako jevy frapantní, „vědomé“? Kladné odpovědi odporují dnešní zkušenosti s odumíráním tradičních teritoriálních dialektů. Zdá se tedy, že integrační i diferenciacní procesy postupovaly už od nejstarších dob ruku v ruce: integrací menších území se vytvářely ostřejší rozdíly mezi oblastmi většími a naopak při otevřených možnostech původně diferenciacního pohybu v jazykové struktuře vznikaly náhodné shody (srov. např. v pozdějším vývoji archaické *ú* „dúdlebské“ s teritoriálně odlehlým *ú* východomoravským nebo s novým, jak máme za to, *ú* čuháckým, tedy shodný typ *lúka*, nebo nepřihlédneme-li k rozdílům fonologického hodnocení, středoslovenský typ instr. sg. *ženou* s obdobnou

¹ Srov. diskusi o českém národním jazyce a některých jeho vývojových perspektivách, která proběhla v SaS na počátku šedesátých let. Některé naše závěry byly samozřejmě formulovány už dříve v pracích Trávníčkových, Havránkových, Běličových a Jedličkových. Z nejnovějších příspěvků srov. ještě stať F. Daneše, *Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků — Příspěvek sociolingvistický*, Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů, Praha 1968, 119—128, dále čl. V. Michálikové, *K interferenci jazykových útvarů v současnosti*, SaS 29, 1968, 369—379.

² Srov. L. E. Havlík, *O Moravě v českém státě*, Vlastivědný věstník moravský 20, 1968, 187—208. Diskusní je ovšem jeho tvrzení na s. 191: „Bylo by romantickou a nehistorickou představou uvažovat pro nejstarší období o jednom národě v Čechách a na Moravě, ač mezi Moravou a Čechami byla velmi těsná etnická blízkost; byla však i mezi Moravou a ostatními sousedními Slovany a jazyk sám nebyl v té době určujícím znakem etnicity, neboť jím byla v prvé řadě politická, resp. státní a kulturní příslušnost.“

stejnou podobou českou; nebo východomoravskou podobu v *Bojkovicích* soudě podle dat. *g Bojkovicom* skloňovanou zřejmě jako jména obyvatelská, mužská, se shodnou spisovnou dubletní podobou v *Bojkovicích* podle skloňování feminin jako v *nůších*; sg. korektiv tu ovšem chybí).

Pojem tradiční teritoriální dialekt nemá ovšem jen svou stránku strukturní (viz o tom dále), a proto není ani třeba definitivně rozhodnout otázku, zda se u nás na úsvitě národních dějin mluvilo dialektem jediným nebo několika. V každém případě vyrostla spisovná čeština z dialektu, jenž se v bohatém, i když — a to nelze ve vztahu k celé společnosti nepřiznat — poněkud exkluzivním kulturním podhoubí staroslovenštiny a v poněkud jiném smyslu a v jiné míře i latiny a němčiny stal nástrojem skvělé umělecké i odborné literatury starých Čechů a pozvolna se sám stal předmětem odborného zájmu: staročeská vzdělanost, nové kulturní a politické zájmy a v neposlední řadě vznik „jazyka o jazyce“ (tedy slovníků, mluvnic a nejprve vůbec aspoň názorů na jazyk) dodaly spisovné češtině oné společenské vážnosti, která ji jasně odlišila od původního dialektu, dorozumivacího nástroje širokých lidových vrstev v záležitostech každodenní praxe. Další vývoj spisovné češtiny je obecně znám: doznává čeština podstatného územního rozšíření za husitských válek, pomáhá vzdělanosti polské a slovenské (na Slovensku vytváří — i při jisté odlišnosti situace — ono příznivé kulturní prostředí pro spisovnou slovenštinu, jaké češtině samé pomáhala před staletími vytvářet staroslovenština); po porážce na Bílé hoře bojuje o svou záchovu, přežívá však v literatuře barokní, zároveň s obrozením národní společnosti získává opět postupně své kulturní funkce v plné šíři a sama se stává symbolem tohoto obrození, po roce 1918 přijímá funkci hlavního jazyka republiky (termín „státní jazyk“ nebyl u nás, jak na to upozorňuje J. Bělič, nikdy vyhlášen) a rychle dohání ostatní staré kulturní jazyky Evropy. Aby všechny své úkoly mohla dobře plnit, tříbí se během dlouhého vývoje po stránce mluvnické i lexikální a vytváří si různé stylové vrstvy pro odstíněné a rozvětvené vyjadřovací potřeby. V mluvnicích, slovnících a jazykových příručkách má svou kodifikaci, to jest poučené, odborné zachycení skutečné jazykové normy (tj. současného stavu jazykové struktury) podle dvou hlavních zásad: 1. Živý jazyk se neustále vyvíjí. 2. Nelze rázem připustit tolik změn, aby občané ztratili kontakt s kodifikací, aby se šířila neodůvodněná skepse nad současným stavem jazyka (neboť průměrný občan je nakloněn uznávat pouze ty podoby, kterým se naučil ve škole) a aby se antikvovala dosavadní literární produkce se všemi jejími hodnotami duchovními i hospodářskými. Za ideální stav se — vyjádřeno slovy V. Mathesia — považuje „pružná stabilita“ jazyka.

Z povahy spisovného jazyka jako dorozumivacího nástroje celé společnosti ve všech oblastech kultury hmotné i duchovní vyplývá i jeho vysoká společenská prestiž: spisovným jazykem se prostě má mluvit. Jenže jak potom posuzovat jazyk těch spoluobčanů, kteří sice spisovně chtějí mluvit, kteří to však v plné míře neumějí? Jakým útvarem národního jazyka hovoří? Ryze teoreticky pojato jsou i projevy těchto občanů spisovné, neboť rozhodující je záměr, s jakým k aktu promluvy přistupují. Jinak bychom musili spisovný jazyk uznat málem za neuskutečnitelný školní postulat, popřípadě za fikci, nebo bychom v diskusích vždy nově musili stanovit míru tolerance a různé posunout mez spisovnosti. Naši mluvčí se prostě dopouštějí více či méně chyb proti kodifikaci a při nedůvěře k vlastnímu jazykovému povědomí nebo při přílišném bezděčném lpění na různých strukturách nespisovných i chyb proti normě. Praxe je taková, že téměř každý z nás přenáší do spisovných projevů aspoň některé méně nápadné návyky z teritoriálních jazykových útvarů

(dialektů); neomezují-li se ony teritoriálně podmíněné prvky ve spisovných projevech na jedince (to platí i pro teritoriálně podmíněný výběr z územních kodifikovaných dublet), nýbrž stávají-li se v určité širší oblasti obecně běžnými, vznikají tzv. oblastní varianty spisovného jazyka (A. Jedlička). V češtině nemají ten význam jako např. v němčině nebo angličtině: v němčině se usiluje o jednotnost pouze u tzv. jevištní výslovnosti, v angličtině se varianty uznávají v jistém smyslu za společensky rovnocenné, srov. tzv. standardy (u nás se nyní vyučuje standardu jihoanglickému). V praxi ovšem za spisovný považujeme jazyk těch jeho uživatelů, kteří se vědomě snaží o spisovný projev kultivovaný a vyčištěný po všech stránkách. Tato koncepce spisovnosti jazyka se sice zdánlivě podobá definicím v kruhu, nicméně všestranněji odpovídá záměrům moderní lingvistiky než někdejší jednostranná kritéria spisovnosti („historická ryzost“, „dobří moderní autoři“, dříve ještě i „lidový svéráz, duch lidu“ atp.; tím ovšem nemíníme stavět tato kritéria do jedné řady, neboť některá z nich představovala pokrok v názorech a v omezené míře platí i dnes).

Po celou dobu existence spisovné češtiny trvala i tradiční teritoriální nářečí. Už letný pohled na mapu napoví, že se vyvíjela jinak v Čechách, a jinak na Moravě. Zeměpisný ráz Čech jako historické země s výrazným ohniskem královské moci a značné kulturní radiace přispěl zásadním způsobem k nivelizaci českých dialektů; zato Moravě přinesl feudalismus spíše jazykovou rozdrobenost, tendence k izolaci, vytváření ostrých nářečních hranic, seskupování izoglos ve svazky apod. Dialekty postupně už všude přežily svou dobu, ale existují i dnes, kdy se už nikde o sociální skutečnost nemohou opírat. Zůstávají totiž dodnes prostředkem intimní komunikace, výrazem rodinné a přátelské soudržnosti a svědectvím samozřejmé nástrojovosti jazyka, tíhnoucí ke konzervatismu. Pozvolna sice odumírají, ale nikoli ve všech jazykových plánech stejně rychle, nikoli ve všech oblastech rovnoměrně a nikoli ve všech společenských vrstvách stejně intenzívně. Jejich zanikání souvisí primárně s materiálním způsobem života a s kulturní úrovní mluvčích a teprve zprostředkovaně se společenským řádem: tak také třeba rozumět aforismům amerických sociolinguistů, že si totiž dialekt podržují především lidé málo placení, občané s nízkým sociálním postavením. Výjimečně si dialekty získávají ještě i dnes určitou dávku společenské prestiže, např. jako obranný prostředek proti podceňování z pozic centralismu nebo jako výraz romantického zdůrazňování etnického svérázu, popřípadě lokálního patriotismu. Pokud jde o jejich vliv na spisovný jazyk, ten se omezuje na pronikání některých fonetických a parajazykových prvků (intonace, přízvuk) do oblastních variant nebo na volbu jedné z dublet (častěji té, která se neshoduje s podobou nářeční; jsou zde ovšem krajové rozdíly souvisící s prestižním hodnocením vlastního dialektu).

I když dialektům nemůžeme v principu upřít rozruznění slohové,³ přece u nich nepředpokládáme ustálené slohové vrstvy. Dialekty se vyvíjejí (nebo přesněji: vyvíjely se) živelně, neznají kodifikaci, ale jejich norma bývá zachycena v nářečních monografiích. Z praktických důvodů se do nářečních popisů shrnuje několik blízkých nářečí a sousední stav se vykládá jako „odchylný“, „s jinou podobou toho nebo onoho tvaru“ apod. Avšak dialekt může být tvořen jedině stejnými idiolekty (dialekty jedince), neboť nemáme žádné záruky pro objektivní změření strukturální relevance teritoriálních podob („odchylek“) pro jazykovou strukturu. Dialekt

³ Srov. K. Hausenblas, *K pojetí „soutašného jazyka“*, SaS 29, 1968, 348–354.

⁴ Podle ústní připomínky F. Daneše upozornil na stylovou diferenciaci též u primitivních společenství L. Bloomfield aj.

s jinou územní variantou je už jiný dialekt. Potud hledisko ryze strukturální. Je ovšem stejně užitečné posuzovat dialekty jako teritoriální obměny národního jazyka a jejich hranice jako prostorovou projekci změn probíhajících v čase. Sledujeme při tom průběh izoglos, hodnotíme jejich význam pro vývoj národního jazyka, srovnáváme stav v dialektech pro relativní chronologii změn a posléze přistupujeme ke klasifikaci dialektů. Ta se provádí podle vybraných a zhodnocených jevů a podřizuje se hledisku celonárodního jazyka. Z hlediska strukturální dialektologie bylo by žádoucí, aby se klasifikace dialektů řídila komplexními lingvistickými charakteristikami jednotlivých celků; nemáme však dosud vypracován systém symbolů pro postižení nářečních shod a rozdílů.

I dialekty mají své politické a kulturní dějiny. Tak výhradně společenské faktory rozhodují o tom, z kterého dialektu se stane „jazyk“ — neboť v prvním údobí není mezi dialektem a „jazykem“ žádný rozdíl. Společnost si ve svém vývoji cení dialektů časem více, časem méně: to se obráží ve způsobu využití dialektu v beletrii. Později se rozvíjí i jakýsi hodnotící stereotyp, zhusta subjektivní povahy. Tak někteří občané pokládají nářečí valašská nebo slovácká za „vážná, krásná, čistá, cituplná“, nářečí hanácká za komická. Dnešní označení našich nářečí nemají žádný vztah k starobylým poměrům kmenovým, dílem pocházejí z doby národopisného romantismu.

Nářečí ve své tradiční podobě bývá porušováno prvky prestižního útvaru národního jazyka, spisovnou češtinou. Pronikají do něho nová pojmenování s odlišným fonologickým skladem, neustále jich přibývá, a struktura nářeční, původně velmi pevná, tuhá a bez variant, pozvolna se rozkolísává. Vedle toho se uplatňuje i proces na první pohled méně nápadný, zato však důraznější. Společenské kontakty moderní doby vedou ke snaze o jazykové vyrovnávání; stírání rozdílů mezi životem na venkově a ve městě a sjednocování životních zájmů všech obyvatel vyvolává snahu podobně se vyjadřovat; zapomíná se na starší společenské a hospodářské poměry. V důsledku toho mizejí z nářečního slovníku celé věcné okruhy, ve fonologii a morfolologii se zastírají výrazné lokální rysy, v syntaxi se prosazují nivelizované typy mluveného vyjadřování vůbec — a tím jako by se sjednocoval jazyk běžně mluvený; v tvoření slov se nářečí jako živý jazykový útvar už neprojevuje. Vzniká tak hierarchie útvarů nadnářečních, interdialektických (J. Bělič). Tzv. interdialekt se přijímá jako dorozumívací útvar mladších generací na našem venkově, obyvatelstva venkovských měst, předměstí a velkoměst s venkovským zázemím (např. Brna), obyvatelských vrstev spjatých s místní výrobou a službami. Protože vyrůstá z tradičního dialektu, uchovává si i jeho základní rysy, mezi nimi na prvním místě rysy bezděčné. Nebývá ani dotvořen v celém systému, zejména na vyšším stupni hierarchie lze vysledovat už jen jednotlivé interdialektické rysy (např. téměř na celé Moravě se pozoruje náběh k šíření podob *g Bojkovicám*, v *Bojkovicách*, *oni nosijou* a podle toho i *dělajou* — ačkoli to v moravských nářečích bývají typy rozdílné, han. např. *nosijó* × *dělají*, mor. sl. *nosíja* × *dělajú*). Na nejnižším stupni hierarchie se značně shoduje s tradičním dialektem, ale nezná už výrazy pro zaniklé předměty a jevy a ztrácí nářeční mluvnické archaismy (např. výrazy salašnické nebo nunvářské, názvy částí a dílů pluhu, vozu, máselnice, v tvarosloví např. podoby instr. pl. *chlapy* i *chlapami*, *ženami* zanikají na východním Vsetínsku atp.).

V Čechách došlo k nářeční nivelizaci, jak jsme již uvedli, vcelku dosti záhy.⁵

⁵ Toto konstatování platí ovšem jen povšechně a relativně a nikoli přímočaře, srov. složitost situace i v Čechách podle F. Cufína, *Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech*, Praha 1967.

Jestliže příslušníci nářečí ztrácejí povědomí o lokální omezenosti svého nářečního typu, přestávají pocítovat jeho společenský handicap a začínají jej chápat prostě jako běžně mluvený jazyk, „jediný jazyk“, nejprve jen „mezi svými“, později v jakémkoli prostředí. Takový přirozený vývoj posílila v Čechách i přitažlivost pražského centra, toho centra, kde se zejména od doby pobělohorské — když nebylo možno uvést v život mluvenou spisovnou češtinu — hovořilo vesměs středoe českým interdialektem. Na okrajích Čech se sice zachovaly některé diferenciacní rysy, nicméně vcelku se dala jazyková situace v Čechách charakterizovat jako pole unifikujících, integračních tendencí s produktivním vývojovým centrem. Když byla v době národního obrození uvedena znovu do funkce spisovného jazyka českého jediná stabilní podoba spisovné češtiny jsoucí po ruce, ona známá, v té době už archaická čeština veleslavínská, naplnilo se zároveň i společenské poslání onoho zatím již téměř celočeského interdialektu jako prostředku běžné konverzace. Se stylovým rozvinutím češtiny v našem století začal původní český interdialekt pronikat i do umělecké literatury, na naše jeviště a potom jako prostředek „přirozeného, nechtěného“, ba někdy i „lidového, zemitého“ vyjadřování začal být tolerován i v některých mluvených projevech veřejných (srov. např. rozhovory našich umělců v rozhlase a v televizi aj.); protože se začal prosazovat jako relativně jednotná nespisovná podoba národního jazyka vedle nebo v ojedinělých případech i místo spisovné češtiny, dostalo se mu v odborné literatuře názvu „obecná čeština“. S tímto přirozeným stavem věcí lze stěží polemizovat. Zajisté je žádoucí to, abychom se vyjadřovali k účelu projevu adekvátně, kultivovaně a vytríbeně, nikoli výhradně spisovně, výhradně „lidově“, ba ani ne výhradně „správně“, nikoli „jako kniha“, nikoli „jak nám zobák narost“. K plnému pochopení dnešní situace je samozřejmě třeba přihlédnout k poměrům na Moravě.

Podél dolního toku řeky Moravy vine se hranice mezi archaickými nářečími moravskoslovenskými, přesněji východomoravskými, a jazykovo progresivními nářečími středomoravskými, hanáckými. Je to i rozhraní, od něhož na východ pocítuje se obecná čeština výrazně jako jazykový útvar nikoli domáci;⁶ své případné mluvčí zde lokalizuje do Čech, „do Prahy“, individuálně je charakterizuje — a to právě pro ony strukturální rozdíly mezi archaickým dialektem a progresivností obecné češtiny. Podobná reakce domácích mluvčích se objevuje i na Ostravsku, v oblasti tzv. českých slezských neboli lašských nářečí, která jsou po strukturální stránce rovněž archaická. Protože se na těchto územích nemluví obecnou češtinou, sahá mluvčí ve vyšších dorozumívacích funkcích ke spisovnému jazyku, aniž třeba své projevy může zbavit základních interdialektických znaků (nápadné je to na severovýchodní Moravě a ve Slezsku, zejména pokud jde o přízvuk na předposlední slabice nebo o nedostatek délky samohlásek). O nedostatečné společenské prestiži svých dialektů a zčásti i interdialektů jsou Moravané veskrze přesvědčeni, proto se v Čechách obvykle představují jako lidé usilující o vyjadřování spisovně.

Ještě obtížněji lze postihnout situaci na Moravě střední. Etnický svéráz se mimo vlastní Hanou (v etnografickém smyslu slova) nezdůrazňuje, lidé si svého nářečí

⁶ Je jisto, že se obecná čeština nepřijímá ani na západ od řeky Moravy všude stejně, jak o tom svědčí např. studie Hladíšovy a jeho spolupracovníků z olomoucké filosofické fakulty o městské mluvě v Olomouci (tam se považuje za útvar povýtec cizorodý). Podobná je situace v Ostravě. Vedle strukturálních kvalit lokálního nářečí rozhodují i faktory společenské: ve prospěch šíření obecné češtiny mluví početnost inteligence vázané na kontakty s Prahou, proti němu autochtonnost městského obyvatelstva, míra soužití městského obyvatelstva s venkovským zázemím, různé se projevuje velikost města. Na druhé straně necítí-li se někde obecná čeština jako cizorodý útvar, např. v Brně, neznamená to ještě, že by se po ní v hovoru sahalo.

nijak necení. Naproti tomu druhé největší město státu dodává středomoravskému interdialektu základní dávky metropolitní prestiže. Rozdíly mezi středomoravským interdialektem a obecnou češtinou hodnotí se různě. Objevují se v asimilacích, v kvalitě samohlásek, v částečně jiném rozložení historických kvantit, v jiném poměru mezi tvrdými a měkkými skloňovacími typy, v podobách *já su × já sem, ty seš × ty si* (na východní Moravě a ve Slezsku, též zčásti v Čechách), *já jsem vedl × já ved ...*; to jsou ovšem z větší části lokální znaky, které namnoze pronikají i do prostředí zamýšlených jako spisovné a jsou na střední Moravě společensky tolerovány. Jestliže se existence obecné češtiny na střední Moravě dokládá dvojhláskami *ej* (*ej*, a to především v morfologických pozicích), *ou* proti středomoravským nářečním samohláskám *é, ó*, nelze tu neupozornit na to, že situace je v tomto případě pro explorátora velmi svízelná, neboť ve výslovnosti Středomoravanů vyskytá se celá řada přechodů od výrazné dvojhlásky až po výraznou samohlásku. V uzlovém bodě, na kterém závisí kvalitativní a kvantitativní vztahy v samohláskovém systému, totiž v úženi *é — í* (*mlíko, vovčřený vokno*) se středomoravské poměry od českých v užším slova smyslu neliší. Z moravského hlediska tedy mluvíme o hanáckém interdialektu, avšak stěží by bylo možno namítat něco proti termínu středomoravská varianta obecné češtiny, podobně jako uznáváme východočeskou nebo jihočeskou variantu. V každém případě zůstává i tento útvar málo snašlenlivý vůči cizím strukturálním prvkům: tak jako východomoravský interdialekt nebo interdialekticky zabarvená čeština spisovných projevů na Ostravsku odmítá podoby jako *bejt, bez tý velký, s chlapcema, choděj* i typ *já byla doma*, jenž je na prvním místě podmíněn teritoriálně, a stylisticky samozřejmě jen tam, kde se vůbec vyskytuje, dále i podobu *já ved* aj. Pokud se tyto podoby slyší na střední Moravě, pak u mluvčích, kteří svůj projev vědomě stylizují jako obecně český (nejčastěji např. v rozhlase).

Základními pilíři jazykové situace v českých zemích zůstávají dva relativně stabilní strukturální útvary: spisovná čeština a tradiční teritoriální dialekt. Obecnou češtinu neuvádíme v této spojitosti spíše z důvodů praktických: nemáme dosud její popis a výklad. Badatel, který by se bez respektování těchto útvarů ponořil přímo do studia interdialektické hierarchie nebo oblastních variant obecné nebo spisovné češtiny, ztratil by podle všeho orientaci v záplavě dublet, odchytek, možností, zejména po výzkumu v nevhodném terénu, pro onu známou toleranci informátorů ochotných připustit všechny možné podoby. Na našem jazykovém území, při vší složitosti, nevládne chaos, nýbrž pevný řád — jenže není snadné jej postihnout.

Strukturální útvary mají své ideální normy, které existují beze zřetele k jednotlivému uživateli a jeho praktickým možnostem. Spisovný jazyk má takovou ideální normu ve své kodifikaci; vedle toho má i reálnou normu, kterou kodifikace neustále „dohání“. Podobně má tradiční teritoriální dialekt svou ideální normu, tj. zhruba onen starobylý stav, po kterém pátráme při terénních výzkumech jsouce poučeni starší literaturou a majíce jisté zkušenosti s jazykovým vývojem od dob údajů Bartošových po dnešek, a dále i reálnou normu, která se obráží ve výsledcích terénního výzkumu (v neúplnosti údajů, v teoreticky neodůvodnitelných dubletách, v neexistenci některých mluvnických podob a lexikálních jevů ještě před jistou dobou zaznamenaných, v syntaxi vůbec záleží na hojnosti zachyceného materiálu — čím

¹ Budíž zde poznamenáno, že právě středomoravské dialekty se v důsledku různých posunutí v systému samohlásek nejvíce odchýlily od jiných struktur jazyka běžně mluveného; podoby jako *homévé se, skové tu* (schovej to), *vokoj* n. *vukoj* (okuj) apod. působí zejména v psané podobě velmi cizokrajně.

povrchnější je výzkum, tím je mezerovitější, tím větší je rozpor mezi normou ideální a reálnou).

Zkoumáme-li názor příslušníků spisovného jazyka na jednotlivé jevy, nepodaří se nám vždy vstřípnit jim náš záměr, totiž že nám neběží o jejich znalost normy ideální, kodifikace. Při výzkumu nářečí podle dotazníku vzniká nebezpečí, že normu ideální k neprospěchu věci neodlišíme od normy reálné („i tak, i tak se říká“). Atributu v sousloví ideální norma zde neužíváme, jak je zřejmé, ve významu „dokonalosti“ strukturní, avšak ani jeho význam ve vztahu ke spisovnému jazyku na jedné straně, popřípadě k nářečí na straně druhé není stejný. Kodifikace je uznávána veřejností, učí se jí ve školách. Přes všechny dílčí pochybnosti o její oprávněnosti v tom nebo onom případě zůstává mluvčímu a u nás zejména pisateli vzorem, třebaže více méně nedostižným. Ideální norma dialektu vznikla a udržuje se živelně, spíše se brání (prostřednictvím příslušníků tradičního teritoriálního dialektu), než že by byla doporučována, neustupuje frontálně (srov. neostré hranice lokálních jevů, různé podoby u různých slov), zanechává stopy (srov. např. skupinu *mj* na místě staršího a dosud se vyskytujícího *m'* ve vesnicích na východě kolem vlárské trati) a mizí teprve s odchodem příslušníků tradičního teritoriálního dialektu.

Jaký je vztah nářeční normy k normě spisovné? Na prvním místě je zjevné to, že jde v obojím případě o normy češtiny jako jazyka národního. To je fakt sociologický, pro jazykové povědomí nářečních mluvčích velmi důležitý a nesporný, překrývající jakékoli rozdíly strukturní (srov. případ strukturně odlišných českých dialektů kopaničářských). Vedle toho nutno přihlídnout i k některým faktům známým z obecné jazykovědy: pro určení míry příbuznosti jsou důležité především shody ve zvukové kostře, tj. v systému souhlásek, pro porozumění mezi uživateli jazyka pak shody v lexiku. Z hlediska funkčního je užitečné připomenout si ještě toto: některé jevy jsou v různých nářečích odlišné, přitom však plní tutéž funkci. To platí nejen o evidentních jevech hláskových, avšak též o jevech morfologických. Tak např. východomoravská podoba (*oši*) *chođija* vymezuje mluvnickou osobu i čas stejně jako spisovná podoba (*oni*) *chodí* a číslo stejně jako spisovný typ *nesou*. Podoba je tedy svérázná toliko po stránce hláskoslovné. Při posuzování nářeční svéráznosti jsme v dialektologii nezdůvodně nakloněni přesouvat vývoj podmíněný analogií vždy do roviny morfologické. Tak např. středomoravský typ lok. sg. *f košo*, *f košu* považujeme za výraznou morfologickou inovaci; to je správný výklad vzniku podoby, jeho podstatou zůstává z hlediska dnešního systému snášenlivost „měkkých“ souhlásek *uči* u nebo *a* v jejich okolí, příznačná pro středomoravský hláskový systém.

Veelku existují v nářečích morfémy v různých hláskových podobách, ale jen výjimečně se vyskytnou morfémy s mluvnickým významem odchylným od svých spisovných obdob. Různé analogie a tendence k unifikaci vedou k snížení počtu tvarů, nikoli však k snížení počtu, nebo převrstvení, přehodnocení mluvnických funkcí. V tvoření slov známe nářečních odchylek od spisovného stavu mnohem méně než v hláskosloví. Nářeční syntaktická stavba je z větší části syntaxí běžně mluveného jazyka vůbec a jen dosti zřídka vykazuje svérázné strukturní rysy. Strukturní svéráznost dialektu se manifestuje zřetelně pouze v hláskosloví. Intuitivně k tomuto závěru došla i starší dialektologie, neboť se právě převážně jen hláskoslovím obírala. Ovšem zákonitosti nejnižšího mluvnického plánu se promítají do plánů vyšších a tím se celková svéráznost nářeční struktury zvyrazňuje. Při zpracovávání dialektu v monografii bychom tedy měli postihnout míru specifičnosti základových stavebních prvků nářeční struktury, zároveň však i její podstatné oslabování při výstavbě vyšších jazykových plánů, ba její ztrátu při fungování jazyka v mluvené promluvě.

Při vývoji jazyka dochází k různým změnám: vznikají tak dublety se starší a novou podobou jevu a po jistou dobu koexistují. V jazykovědné teorii umíme většinou vysvětlit příčiny vzniku podoby nové. Mluvíme pak o unifikáčních tendencích koncovek, o analogických vyrovnáváních, vcelku i o postupném řešení otevřených míst v systému, někdy se odvážíme i výkladů o zdokonalování systému, třebaže s plným vědomím toho, že takový proces nebude nikdy ukončen. Daleko hůře však hledáme příčinu toho, proč se udržuje archaický stav tam, kde má jazyk už určitý výhodný vývojový vzor. Ve spisovném jazyce se obvykle při výkladu podobných jevů utíkáme k příčinám sociologickým. Praviváme, že k změně v kodifikaci nedošlo proto, že starší stav je podporován přihlížením k tradici, tedy v jádru působením záměrů racionalizačních, vlivů umělých. U dialektu však podobné vnější příčiny v úvahu nepřipadají, a přece prokazuje i jeho struktura tendenci po zachování staršího stavu, třebaže strukturně méně „výhodného“. Tak např. v zápase dublet *orá//oře* patří budoucnost zřejmě typu, v kterém nenastává změna v základové souhlásce. Přesto se v živém úzu podoba *oře* stále ještě hojně vyskytuje. Pokud jde o dialekty, je známo, že se na východní Moravě a též — u menšího počtu sloves — na Moravě střední podoba *oře* velmi houževnatě udržuje, a to jako podoba výhradní. Je známo, že tu jsou rozdíly mezi jednotlivými slovesy, a podoba *oře* se zpravidla předpokládá u sloves zabarvených emocionálně. Lze se s D. Šlosarem domnívat, že příčina toho, proč se udržuje starší stav, záleží ve velké frekvenci lexikálního prvku, která jako by „lexikalizovala“ i mluvnické kvality prvku. Takže v našem případě tane původci projevu na mysl *„hotová“* podoba tvaru 3. os. sg. ind. praes. *oře, třepe, šmatle, chlašče, léce* (srov. též inovaci *spíve!*), mluvčímu se v myslí nerozvíjí tvůrčí mluvnický proces, v němž by „tvořil“ gramatický tvar. Jinak je tomu v případě sloves vyskytujících se řídkěji; tu hledá původce projevu oporu v mluvnickém systému, který mu může nabídnout řešení nové, strukturně výhodné. Tato hypotéza je podepřena i známou dialektologickou zkušeností, že nové podoby nepronikají frontálně, nýbrž po různých lexikálních jevech — dodejme nyní: po jevech méně frekventovaných.

Jazykový systém podle našeho názoru vzniká, existuje a upevňuje se v potenciální aplikaci vztahů konstituovaných mezi obsahem a formou vyjádření na další nové a nové skutečnosti, v potenciálním opakování vztahů už automatizovaných v nové skutečnosti. Takové vztahy jsou pevně konstituovány a automatizovány i v systému nářečním. Jenže lidská zkušenost zpravuje uživatele jazyka o tom, že jsou zde i jiné jazykové systémy vhodnější k potenciální aplikaci na moderní skutečnost. Protože se už důsledně nemusí přidržovat jednoho systému, nýbrž má k dispozici systémy různé, většinou dva, vzniká to, co bychom mohli nazvat bilingvismem uvnitř jednoho národního jazyka podmíněným různou funkcí konkrétního projevu. Situace je potom ještě složitější, než předpokládal Roussetot, když si umínil popsat jazyk jedné rodiny. Modernímu uživateli jazyka slouží nejen různé styly spisovného jazyka, nýbrž i různé útvary národního jazyka; při konkrétní promluvě čerpá víc a víc jak ze stylů, tak z útvarů. První elekce se považuje za přirozenou, druhá však spíše za porušování ryziho jazykového systému, za míšení systémů cizorodých. Avšak neobráží-li se takový ryzí jazykový systém, chcete-li ideální norma výše zmíněná, v konkrétní promluvě, není tento fakt svědectvím toho, že by už neexistoval (v případě nadnářečních teritoriálních útvarů ještě neexistoval), nýbrž prozrazuje toliko to, že není pro uživatele jazyka výhradní. Člověk moderní doby není už většinou příslušníkem tradičního teritoriálního dialektu, není ani uživatelem „správného“ spisovného jazyka, neměl by být ani důsledným propagátorem obecné češtiny, neměl by mluvit ani lidově, ani vznešeně, ani oficiálně; měl by vládnout takovým sou-

borem vyjadřovacích prostředků, které mu umožní vyjadřování vytříbené, přiměřené funkci jazykového projevu, tedy kultivované.

Vedle strukturálních útvarů rozeznáváme v jazyce i speciální slovníkové, popřípadě i frazeologické vrstvy. Máme zde na mysli tzv. argot, slangy a profesionální mluvu.

Profesionální mluvou se rozumí mluva skupin zaměstnanců, kteří při pracovním procesu nebo při výkonu služby užívají termínů nebo terminologických spojení bez zření k jejich spisovnosti, a to pouze pro jejich výrazovou úspornost, většinou i pro jejich vyhovující jednoznačnost v daném pracovním kontextu, nezávadka též z důvodu lpění na tradici. Spisovná čeština totiž některé termíny dotvořila později, když už byl rozšířen výraz původně nářeční nebo přijat adaptovaný název cizí. Jindy se zase vidí formální přednost nespisovného výrazu proti třeba starému pojmenování spisovnému, např. v jednoslovnosti. Základní důvod pochybností o spisovném rázu některých zdánlivě ústrojně tvořených profesionálních výrazů spočívá v jejich nejednoznačnosti mimo omezené pracovní prostředí. Na některých pojmenováních se zase nesjednotili příslušní odborníci, a proto nepřekročila práh individuálních tvoření. Příkladem známých profesionálních mluv je mluva horníků nebo hutníků. Smysl studia profesionální mluvy je mimo jiné také praktický: pomoci při vytváření odborné terminologie oborů.

Kromě profesionální mluvy rozlišuje se v tradici české jazykovědy ještě slang a argot. Argot znamená tajnou mluvu deklasovaných společenských vrstev, v minulosti zejména zlodějí, prostitutek a žebráků. Český argot čerpal z bohaté studnice výrazů jazyka jidiš, cikánštiny a německé gaunerské hantýrky rotwelsch (kde má onu utajenost naznačit slovo welsch = „vlašsky“, ale konkrétně spíše „všelijak jinak než německy“). Pro studium dnešního jazyka má i on svůj význam, neboť některé výrazy se obecně rozšířily (např. *dávej bacha*) a nejednou je najdeme i v nářečních slovnících. Argot nemá dnes — při trošce optimismu — předpoklady pro další rozvoj.

Označení slang vzniklo, jak známo, z anglického sousloví s tzv. saským genitivem's lang(uage), tj. „něčí mluva“, nebo přímo ze sousloví soldiers' lang(uage), tj. „mluva vojáků“, nejhodnější české popisné označení by snad znělo „mluva zájmových a pracovních skupin“. Podstatou jeho vytváření je jazyková hra; tím se liší od profesionální mluvy, i když v přechodových případech splývají. Čerpá především z metaforického vyjadřování a z náhodných aktualizací, nejčastějším onomaziologickým postupem je zkracování slov a z hlediska pojmenovávacího jednoslovnost. Využívá např. i zvukových osobitostí (intonace, tempa, dynamiky řeči ap.). Zájem o studium slangů má též sociologie, neboť slang úzce souvisí s pracovním prostředím svých uživatelů a míra jeho závaznosti je nejednou i mírou soudržnosti pracovního kolektivu. Některé slangy se blíží argotu, nikoli snad vědomou snahou o utajení, nýbrž malým zřetelem k obecnější srozumitelnosti (slang mládežnický, zvláště pak studentský), jiné profesionální mluvě, především v úsilí o terminologii (např. vojenský). Zvláštním případem je zájmová mluva myslivecká, neboť je velmi stabilizovaná a k jejímu vzniku vedly zejména důvody ryze emocionální. Profesionální a myslivecká mluva vyrůstá na mluvnickém základě jazyka buď spisovného (zřídka), nebo (daleko častěji) jiných útvarů jazyka běžně mluveného (nářečí, obecná čeština, interdialekt), slangy a argoty se přidružují jazyka běžně mluveného, pokud mluvčí neusilují o vědomou parodii.

Jisté zvláštnosti vykazuje i slang nejrozšířenější, slang mládeže: zejména jeho překotný vývoj — tj. zastarávání jedněch slov a vytváření nových — je něco, co

pro ostatní slangy není zcela samozřejmé. Inspirací pro vznik nových pojmenování se někdy stává rozkládající se argot.

3. S komplikovanou jazykovou situací v českém jazykovém prostoru vyrovnává se i naše jazykověda. Řídí se při tom několika hledisky:

a) Z hlediska společenského a politického rozlišuje se jazyk × dialekt. Lze si představit, že by dialektologie mohla mít všechny disciplíny jako jazykověda vůbec; vždy by však chybělo úsilí kodifikační, neboť to souvisí úzce s jazykovou výchovou k spisovnému vyjadřování (ve škole aj.).

b) Z hlediska sociolingvistického se rozlišují jazykové útvary prestižní × neprestižní. Prestižním útvarem vzhledem k útvarům jiným nestává se dialekt; jeho nevhodné užívání v situacích vyhrazených prestižním útvarům bývá výrazem vzdoru a nepřímě jen potvrzuje to, že si mluvčí společenského prestiže právě spisovného jazyka vědom je a že by ji chtěl dopřát dialektu; množství takových výjimek by ovšem prestiž spisovného jazyka přece jen oslabilo. Přesto jazyk spisovný prestiže nepochybně požívá. Pokud se mu mluvčí vyhýbá, pak nejednou právě z odporu proti této skutečnosti, kterou si vykládá jako nepřirozenou oficiálnost, „nelidovost“ ap. Živelný vznik interdialektů ukazuje na jejich původně neprestižní charakter. Jakmile se ovšem relativně ustalují a stávají se řečí mladších generací, mohou starším občanům zastupovat prestižní útvar, jak je tomu nezdávka na střední a východní Moravě („Já už mluvím jako naši mladí, tady už nářečí nenajdete“). Klasická dichotomie spisovná čeština — dialekt uplatňuje se zejména na severovýchodní Moravě a ve Slezsku. Některé útvary mají v řeči mluvčích proměnnou úlohu: tak např. obecná čeština může být prestižním členem dvojice proti dialektu, nebo u jiných mluvčích útvarem neprestižním, pokud v jistých situacích dávají přednost vyjadřování spisovnému. Pro ty mluvčí, kteří aktivně ovládají jediný útvar národního jazyka, bývá vztah mezi útvarem prestižním a neprestižním neutralizován, a to vždy v jejich mluvnické praxi.

c) Z hlediska strukturálního se rozlišují (komplexní) jazykové útvary a (nekomplexní) poloutvary (tj. profesionální mluva, argot, slang; mezi nimi se poněkud vyděluje myslivecká mluva). Útvary jsou buď relativně stabilní (vlastní spisovný jazyk, dialekt, z útvarů dosud v plnosti nezachycených obecná čeština), nebo méně stabilní (interdialekty, tzv. oblastní variety spisovného jazyka nebo obecné češtiny); to je ovšem rozlišování spíše zvenčí, z pohledu badatele, nikoli uživatele jazyka.

d) Z hlediska promluvového (tj. uskutečněných promluvových celků) se rozlišují jazykové projevy běžně mluvené (jejich strukturální náplní může být obecná čeština, interdialekt, dialekt a spisovná čeština ve svém hovorovém stylu) a psané (se strukturální náplní vlastně spisovnou). Mluvenost × psanost jsou kvality, které patří jak rovině realizace jazykových projevů (řečeno × napsáno), tak rovině funkčních stylů (styl běžně mluvený, tj. hovorový × styly písemné).

e) Podle vývojového hodnocení rozlišujeme jazykové útvary progresivní nebo archaické (s různými mezistupni), nebo je klasifikujeme buď v čase (stará × nová čeština), nebo v prostoru (dialekty: jejich vývojová jádra, průběh nářečních izoglos, archaické okraje).

f) Z hlediska psycholingvistického je závažné především rozlišení mezi jazykem mluvčího a jazykem posluchače; např. parataktická souvětí mluvených projevů, jak uvidíme dále, chápe posluchač subordinačně: lineární pořad vět mluvčího interpretuje si posluchač ve vztazích časových, příčinných, následkových aj. Na druhé straně lze se domnívat, že vzhledem k tzv. šumu nezaslechne posluchač všechno to, co mluvčí řekne. Tam, kde mluvčímu tane na mysli jiný denotát než

posluchači, totiž tam, kde se každý z nich dívá na věc jinak, nemohou se snadno domluvit (srov. např. marxistickou a idealistickou definici *svobody*), třebaže si „rozumějí jazykově“.

g) Nelze ani v tomto krátkém přehledu opominout hledisko gnoseologické, totiž rozlišení dvou základních celostí, o nichž se jazykem dorozumíváme a jejichž poznání se jazykem zmocňujeme: na jedné straně přírody a společnosti, na druhé straně jazyka samého. Zatímco v prvním případě jde o samozřejmou, odedávnou funkci jazyka, zaslouhuje si existence „řeči o jazyce“, zkráceně tzv. metajazyka, několika poznámek. Vzniká až na pozdějším vývojovém stupni společnosti (primitivní společnost nemyslí metajazykově; ovšem první názor na řeč může se objevit velmi záhy) a rovněž tak na vyšším vývojovém stupni jednotlivce (děti předškolního věku nejsou soustavného metajazykového myšlení obvykle schopny; musí sice už myslet jazykem, ale nemyslívali o jazyce; přesto si však mohou všimnout jednotlivých rysů řeči při napodobování dospělých). Metajazyk je podnětem k vytváření a propracovávání jazykovědné terminologie, rozvíjí se v odborný výklad jazykových jevů a struktur, tlumočí názory a představy o jazyce — i u laiků —, je základem teorie překladu; pracuje s izolovanými jazykovými prvky, dále s tzv. vzory a dedukovanými příkladovými větami, které jsou modelovány podle výpovědí o skutečnosti. Srovnáme-li podstatu skutečnosti kolem nás (na kterou běžně reagujeme), nebo vytvořenou skutečnost literární (předkládanou nám k vnímání, k studiu nebo k rozboru) s nedořešenou otázkou podstaty jazyka, je zřejmé, před jakými složitými úkoly je metajazyk ještě postaven.

Zbývá nám vyjádřit se k tomu, zda je složitost dnešní jazykové situace uživatelům jazyka na závalu. Zajisté nepřispívá k jazykové orientaci cizinců. Na takovém argumentu nám nicméně nemusí záležet. Jisté je, že současný stav češtiny umožňuje vyjadřování rozrůzněné, podle účelu projevu i podle intelektuálních vloh jazykového uživatele. Při analýze současné jazykové situace sotva vystačíme s pojmem *diferenciace stylové*, neboť ta je pro nás spjata — z hlediska výrazových možností — jen s vlastním vyjadřováním spisovným.⁸

⁸ Srov. A. Jedlička, *K stylovému rozvrstvení dnešní spisovné češtiny*, Jazykovedné štúdie 7, 1963, s. 133n.; B. Havránek, *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka*, Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 60—68; M. Jelínek, *Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními*, SaS 27, 1966, 104—117. (— Místo *profesionální mluva* nověji *profesní mluva*.)